

MÂNİ TARZINDAKİ UYGUR HALK KOŞAKLARI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

A study About Uyghur Folk *Koşaks* in *Mani* Type

Adem ÖGER*

Özet

Uygur Türklerinin sözlü ve yazılı edebiyatı içinde, halk koşakları önemli bir yer tutmaktadır. Bunlar gerek konu gerekse şekil özellikleri bakımından çok çeşitlidir. Bildirimizde, Uygur halk koşakları hakkında genel bir bilgi verecek, daha sonra da halk koşakları içinde mühim bir yere sahip olan mani tarzındaki koşakları şekil, içerik, işlev bakımından; yaratım ve aktarım bağlamlarını da göz önüne alarak inceleyeceğiz.

Anahtar Kelimeler: Mâni, Koşak, Sözlü Edebiyat, Uygur.

Abstract

The Folk *Koşaks* have an important place within the oral and written literature in Uighur Turks. These *koşaks* are varying in terms of their issues and forms. In our paper, we will give general information about Uighur Folk *Koşaks* and later we will analyze the *koşaks* in *mani* type, which have an important place in folk *koşaks*, in terms of form, content and function by considering the creation and sustainability aspects.

Key Words: *Mani*, *Koşak*, Oral Literature, Uighur.

Uygur Türkleri, sözlü ve yazılı edebiyat alanında köklü bir geçmişe ve geleneğe sahiptir. Bu edebî ürünler içinde halk koşakları da önemli bir yer tutmaktadır. Uygur halk koşakları, halkın hayatını çeşitli yönleriyle yansıtmayı; kısa ve duygu yüklü olması nedeniyle halkın hafızasında yer etmiş en yaygın ve sevilen türlerden biridir.

Uygur Türklerinin “koşak” olarak adlandırdığı kavrama, Azerbaycan Türkleri “goşma”, Türkmen Türkleri “dörtleme”, Kazak Türkleri “şuvmak türü”, Kırgız Türkleri “tört sap”, Özbek Türkleri “koşık”, Başkurt ve Tatar Türkleri “dürtyullık (şiğır)”¹ Çuvaş Türkleri de “takmak” demektir.²

“Koşak; *koşmak*, *koşuk*, *koşuş* gibi konuşma ve yazı dilinde çeşitli söyleyiş şekilleri olan; düzgün, kafiyeli sözlerin belirli bir ölçü ve ahenk içinde bir araya gelmesi”³ olarak tanımlanmaktadır.

“Koşaklar, hacim itibarıyla kısa ve yoğun olmakla birlikte, belirli bir düşünce veya durumu kendine has söyleyiş özellikleriyle ifade eder. Koşaklar, her türlü konuyu işlemesi, lirizmi, sosyal hayatla olan ilişkisi, çeşitliliği, bedii kuruluşunun güzelliği ve halk tarafından çok beğenilmesi gibi özellikleriyle Uygur folklorunda önemli bir yer tutmaktadır.”⁴

Divanü Lügat-it-Türk’te “koşuğ: *şiiir*, *kaside*”⁵ olarak geçen “koşak” kavramı, Uygur Türkleri arasında belli bir nazım şekli veya nazım türü için değil, halk şiirinin geneli için kullanılmaktadır. “Ezgili

* Arş. Gör., Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü.

¹ Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü I, Kültür Bakanlığı Yayınları Ankara 1991, s. 502-503.

² Çuvasko-Ruskiy Slovar/Çıvaşla-Vırısła Slovar, Moskova, 1961.

³ Tursunay Sakim, “Uygur Halkının Muhabbet Koşakları”, II. Uluslararası Türk Halk Edebiyatı Semineri (7-9 Mayıs 1985), Yunus Emre Kültür Sanat ve Turizm Vakfı Yayınları, Eskişehir 1985, s. 295.

⁴ Tursunay Sakim. *agm.*, s. 295.

⁵ Besim Atalay, *Divanü Lügat-it Türk Tercümesi*, C. I, TDK Yayınları, Ankara 1992, s. 376.

söylenip söylenmemesi durumuna göre koşaklar, nahşa, beyit ve koşak olarak sınıflandırılrsa da bunlar, halk koşakları içinde ele alınmaktadır.”⁶

Uygur halk koşaklarını genel olarak incelediğimizde, bunların içerik yönünden oldukça kapsamlı, şekil yönünden çok çeşitli, yaratım açısından çoğunluğunun anonim, bir kısmının da ferdi ürünler olduğunu; söylendiği ortama bağlı olarak da farklı işlevleri üstlendiğini görmekteyiz.

Uygur Türklerinin “Helk Eğiz Edebiyatı” olarak adlandırdıkları, anonim halk edebiyatı içinde yer alan koşaklarda, en çok kullanılan nazım birimi dördlüktür. Ancak beyit, beşli ve altılı nazım birimleri de kullanılmaktadır. Uygur halk koşaklarında, hece ölçüsünün 4 ile 16 arasındaki bütün kalıpları kullanılmakla birlikte, bunlardan en çok 7’li ve 8’li hece kalıpları kullanılmaktadır. Uygur halk koşaklarında, kafiye de önemli bir yer tutar ve genellikle birbirinden bağımsız olan dördlüklerin kafiye düzeni, *aaaa*, *aaba*, *abab*, *aaab* ve *abcb* şeklindedir.

Uygur halk koşakları içerik yönünden halkın her türlü derdini, sevincini, mücadelesini, kahramanlığını, savaşını; tabiat olayları, ayrılık, özlem, gurbet vb. konuları kapsamaktadır. Buna bağlı olarak da koşakların içerik bakımından farklı tasnifleri yapılmıştır:

“Uygur Xeliq Eğiz İcadiyiti”⁷ isimli eserde, Uygur halk koşakları şu şekilde tasnif edilmiştir.

1. Emgek koşakları (İş koşakları)
2. Mevsim-merasim koşakları (Mevsim-merasim koşakları)
3. İşkî-muhebbet koşakları (Aşk-sevda koşakları)
4. Tarihî-kahramanlık koşakları (Tarihî-kahramanlık koşakları)
5. 16. yıl koşakları (1916 yılındaki olayları işleyen koşaklar)

Muhammed Zunun ve Abdükerim Rahman’ın tasnifi ise şöyledir:

1. Emgek koşakları (İş koşakları)
2. Siyasiy koşaklar (Siyasî koşaklar)
3. Turmuş koşakları (Günlük hayatla ilgili koşaklar)
4. Muhebbet koşakları (Sevda-aşk koşakları)
5. Balılar koşakları (Çocuk koşakları)⁸

Uygur halk koşaklarını Osman İsmail de şu şekilde tasnif etmiştir.

1. Emgek koşakları (İş koşakları)
2. Örp-adet koşakları (Örf-adet koşakları)
3. Siyasiy koşaklar(Siyasî koşaklar)
4. Turmuş koşakları (Günlük hayatla ilgili koşaklar)
5. Muhebbet koşakları (Aşk koşakları)
6. Balılar koşakları (Çocuk koşakları)⁹

⁶ Osman İsmail, *Xelk Eğiz Edebiyatı Heqqide Omumiy Bayan*, Şincan Xelq Neşriyatı, Ürümqi 1998, s. 385–398; Mehemmet Zunun-Abdükérim Raxman, *Uygur Xelq Eğiz Edebiyatiniñ Asasliri*, Ürümqi, 1980, s. 163–175.

⁷ *Uygur Xeliq Eğiz İcadiyiti*, Almuta 1983, s. 26–50.

⁸ Mehemmet Zunun-Abdükérim Raxman. *Uygur Xelq Eğiz Edebiyatiniñ Asasliri*, Ürümqi 1980, s. 84–242.

“Halk edebiyatının, gelenek ve göreneklerle sıkı sıkıya bağlantılı olduğu ve bu edebiyat türlerinin çeşitli icra ortamlarında ifade buldukları göz önüne alındığında, koşakların da bu tür ortamlarda doğdukları ve yayıldıkları anlaşılır. Bu açıdan bakıldığında, *Novruz* bayramı eğlenceleri, *olturuş* adı verilen ve kış aylarında eğlenip vakit geçirmek üzere düzenlenen sazlı-sözlü toplantılar (meşrepler), *kök meşripi* denilen hasat merasimleri, mevsimlere göre kutlanan *gül suruh*, *kırmızı gül*, *bahçe*, *kavun bayramı* gibi bayramlar ve çeşitli *meşreplerle toylar*, bu icra ortamlarının en yaygın olanlarıdır.”¹⁰

Uygur halk koşaklarının genel özellikleri ile ilgili bilgi verdikten sonra, makalemizin asıl konusunu oluşturan mani tarzındaki Uygur halk koşaklarını incelemek yerinde olacaktır.

Uygur halk koşakları içinde, mani tarzındaki koşaklar önemli bir yer tutmaktadır. Mani söyleme geleneği, Türk dünyasının çeşitli bölgelerinde olduğu gibi, günümüzde Uygur Türkleri arasında da devam etmektedir. Bu yönüyle mani tarzında söylenen koşaklar, Uygur Türklerinin kültürünün nesilden nesile aktarımında ve temsilinde de önemli bir yere sahiptir.

Mani, Türk halk şiirinin en kısa ve en yaygın nazım şekillerinden biridir. Genellikle dört dizelik, her dizesi yedi heceli, dört artı üç duraklı (4+3=7) ve aaxa kafiye örgüsüne sahip bir nazım biçimidir.¹¹ “Maninin en belirgin özelliği, tek dörtlükten oluşması ve uyak düzeninin öteki türlere uymamasıdır.”¹²

Mani tarzındaki Uygur halk koşaklarının çeşitli söyleniş ve kullanım amaçları vardır. Bunları, söylendiği ortam ve işlevleri açısından şu şekilde sıralamak mümkündür:

1. Düğün, nişan gibi ortamlarda sevgi ve aşkı ifade etmek için söylenen koşaklar.
2. Kızlarla oğlanlar veya âşıkler arasında atışma amacıyla söylenen koşaklar.
3. İşte çalışırken söylenen koşaklar.
4. Ramazanda yardım toplanırken söylenen koşaklar.
5. Dünürlükte kız isteme sırasında söylenen koşaklar.
7. Çocuk oyunlarında, eğlence amaçlı söylenen koşaklar.
8. Nevruz, bahçe, kavun bayramı gibi şenliklerde söylenen koşaklar
9. Kış aylarında, sazlı-sözlü ortamlarda eğlenmek amacıyla söylenen koşaklar.

Uygur halk şiirinde en fazla yer tutan koşaklar, sevgi ve aşk konularını işleyen ve “*muhabbet koşakları*” olarak adlandırılan koşaklardır. Örneğin;

Yarimniñ léven sözi	<i>Yârimin güzel sözü</i>
Oynap turidu közi	<i>Oynayıp durur gözü</i>
Aymikin kuyaşmikin	<i>Ay mi, güneş mi ki?</i>
Yarimniñ güzel yüzi	<i>Yârimin güzel yüzü</i> (Rahman: s. 144) ¹³

⁹ Osman İsmail, *age.*, s. 398-509.

¹⁰ Naciye Yıldız, “Uygur Halk Edebiyatında Tarihi Koşaklar”, Prof. Dr. Abdurrahman Güzel’e Armağan, Ankara 2004, s. 713-726.

¹¹ Bu konuda geniş bilgi için bk.: Nevzat Gözaydın, “Anonim Halk Şiiri Üzerine”, *Türk Dili Dergisi (Türk Şiiri Özel Sayısı III: Halk Şiiri)*, S. 445-450, Ankara 1989, s. 3-24.

¹² Ocal Oğuz, *Halk Şiirinde Tür, Şekil ve Makam*, Akçağ Yayınları, Ankara 2001, s. 15-16.

¹³ Bu makalede kullandığımız koşaklar, Osman İsmail’in “*Xelq Eğiz Edebiyatı Heqqide Omumiy Bayan*” (Şincan Xelq Neşriyatı, Ürümqi 1998), adlı eseri ile Mehemmet Zunun-Abdukürim Raxman’ın “*Uygur Xelq Eğiz Edebiyatiniñ Asasliri*” (Ürümqi 1980) adlı eserinden alınmıştır. Yazarların soyadları ve koşakların sayfa numaraları metnin hemen sonunda verilmiştir.

Su bolsa suzuk bolsa
Érikta ékip tursa
Aşık bilen meşuklar
Yan hoşna yékin bolsa

*Su olsa, temiz olsa
Arkta akıp dursa
Âşık ile mâşuklar
Birbirine yakın olsa* (Rahman: s. 144)

Yagliğimni yudurdum
Bağka alma yaydurdum
Aran tapkan yarimni
Karakçiğa aldurdum

*Mendilimi yıkattım
Bağa elma serdirdim
Zor bulduğum yârimi
Hayduda aldurdım* (Rahman: s. 151)

Karlığaç kara bolur
Kaniti ala bolur
Yariñ bivapa bolsa
Béşiñga bala bolur

*Kırlangıç kara olur
Kanadı ala olur
Yârin vefasız olursa
Başına bela olur* (İsmael: s. 389)

Ürükler pişip kaptu
Tüvige çüşüp kaptu
Ay yüzlük léven yarim
Çüşümge kirip kaptu

*Erikler odu
Dibine düştü
Ay yüzlü güzel yarim
Düşüme girdi* (İsmael: s. 390)

Yarimniñ éti Ayhan
Aña köyidu bu can
Köymisemmu köymeyttim
Micez-hulki bek obdan

*Yârimin adı Ayhan
Ona yandı bu can
Yanmasam yanmazdım
Huyu pek güzel* (İsmael: s. 480)

Bağ içinde bostanlar
Yaşiripmu gül tallar
Yar derdide köp yiğlap
Ékip ketti bu canlar

*Bağ içinde bostanlar
Yeşerip taze dallar
Yâr derdinden çok ağlayıp
Akıp gitti bu canlar* (İsmael: s. 481)

Yar boyini körsetti
İçim ot tolup ketti
İşik oti yamanken
Yüreknî kavap etti

*Yâr boyunu gösterdi
İçim ateşle dolup gitti
Aşk ateşi kötüymüş
Yüreğimi kebab etti* (İsmael: s. 482)

Aymidu, aylarmidu
Ayğa bulut daldimidu
Yar yiraktim kelgüçe
Akkan yeşim deryamidu

*Ay mıdır aylar mıdır?
Aya bulut daldı mı
Yâr uzaktan gelince
Akan yaşım derya mıdır?* (İsmael: s. 492)

Bu çınar igiz çınar
Çıkmañ yarim, şahî sunar
Şahî sunğandin kéyin
Bulbul kélip nege konar

*Bu çınar yüksek çınar
Çıkma yârîm, dalı kırılır
Dalı kırdıktan sonra
Bülbül gelip neye konar* (İsmael: s. 530)

Yarniñ öyi ceynekte
Çay demleydu ceynekte
Yar özini dañlaydu
Karap baksun eynekke

*Yârin evi köşede
Çay demliyor demlikte
Yâr kendini övüyor
Kendine baksın aynada* (İsmael: s. 555)

Bu koşakları şekil yönünden incelediğimizde, mani tarzında tek dörtlükten oluştuğunu, yedili hece ölçüsüyle söylendiğini ve aaxa kafiye şemasına sahip olduğunu görmekteyiz.

Uygur halk koşaklarında gurbet, ayrılık, özlem gibi konuları işleyen mani tarzındaki koşaklara da rastlamaktayız. Örneğin;

Dutar çalimen özüm   *Dutar çalarım ben*
Yiğlaydu kara közüm   *Ağlıyor kara gözüm*
Kişiniñ yurtığa kélip   *İnsanın yurduna gelip*
Etmeydu méniñ özüm   *Etmez benim özüm* (İsmail: s. 494)

Men ketkende baş élip   *Ben gittiğimde başımı alıp*
Kollirimğa taş élip   *Ellerime taş alıp*
Kalğan ğemde anisi   *Kalır kederde annem*
Közlirige yaş élip   *Gözlerine yaş dolup* (İsmail: s. 496)

Katar katar kağılar   *Katar katar kargalar*
Barisañlar selam deñlar   *Varırsanız selam söyleyin*
Ata-anam sorisa   *Babam anam sorarsa*
Hali bek yaman deñlar   *Hali pek kötü deyin* (Rahman: s. 203)

Mani tarzındaki koşakların söylendiği ortamlardan biri düğünlerdir. Düğün koşaklarının en önemli özelliği ise kız ile erkek arasında karşılıklı olarak söylenmesidir. Uygur Türklerinin “beyit” adını verdikleri bu tarz koşaklar, Uygur halk şiiri içinde oldukça yaygındır.¹⁴ Örneğin;

Erkek:

Sirlik sanduk siri siz   *Gizli sandığın sırrı sizsiniz*
Perilerniñ biri siz   *Perilerden biri sizsiniz*
Oynay deydu köñliñiz   *Oyna diyor gönlünüz*
Emma korkup turisiz   *Ama korkup durursunuz* (İsmail: s. 394)

Kız:

Sirlik sanduk siri biz   *Gizli sandığın sırrıyız biz*
Barçe kizniñ piri biz   *Bütün kızların piriyiz biz*
Héçnersidin korkmaymiz   *Hiçbir şeyden korkmayız*
Yaman iştin néri biz   *Kötü işten uzağız biz* (İsmail: s. 395)

Erkek:

Yağlikiñiz reñmu-reñ   *Mendiliniz rengarenk*
Sel sélikrak gepni deñ   *Biraz yumuşak konuşun*
Levliri süzük canan   *Dudakları berrak canan*
Alma bérey yérip yeñ   *Elma vereyim bölüp yiyin* (İsmail: s. 395)

Kız:

Almiñizni yémeymen   *Elmanızı yemem ben*
Yésem meydem ağridu   *Yesem midem ağrır*
Yar üstige yar tutsam   *Yâr üstüne yar sevsem*
Yarniñ köñli ağridu   *Yârin gönlün ağrır* (İsmail: s. 395)

¹⁴ Bu konuda geniş bilgi için bk. Sultan Mahmut Kaşgarlı, “Uygur Türklerinde Düğün Koşakları”, **III. Uluslararası Türk Halk Edebiyatı Semineri (7–9 Mayıs 1987 Eskişehir)**, Yunus Emre Kültür Sanat ve Turizm Vakfı Yayınları, Eskişehir 1987, s. 203–207; Teyipcan Eliyok, “Uygurların Düğün Koşmaları Hakkında”, **I. Uluslararası Türk Halk Edebiyatı Semineri (7–9 Mayıs 1983 Eskişehir)**, (Akt. A. Şekür Turan), Yunus Emre Kültür Sanat ve Turizm Vakfı Yayınları, Eskişehir 1983, s. 81–89.

Mani tarzındaki Uygur halk koşaklarında, bireysel duyguları dile getiren şiirlerin yanında, toplumsal olaylara ve duygulara yer veren koşaklar da bulunmaktadır. Özellikle tarım, hayvancılık ve maden işiyle uğraşan insanların çektikleri çeşitli sıkıntılar, Çin valilerin yaptıkları zulümler gibi toplumu derinden etkileyen olaylar da koşaklara yansımıştır.

Maden işçilerinin çektikleri sıkıntılar ve çalışma şartları koşaklarda şu şekilde dile getirilir:

Hañniñ içi karañğu	<i>Maden ocağının içi karanlık</i>
Kolimızda diñhulu	<i>Elimizde maden lambası</i>
Diñhuluni oçurup	<i>Maden lambasını yakınca</i>
Koğlap çıktı miñhulu	<i>Dışarı çıktı zehirli gaz (Rahman: s. 92)</i>

Altun tapmak can bilen	<i>Altın bulmak can ile</i>
Rende salmak nan bilen	<i>Rendelemek ekmek ile</i>
Seher çağda hoşlaştim	<i>Seher vaktinde vedalaştım</i>
Mihriban anam bilen	<i>Mihriban annem ile (Rahman: s. 93)</i>

Uygur Türklerinin en önemli geçim kaynaklarından biri de tarımdır. Tarımda en önemli unsur ise sudur. Tarım yapılan bölgelerde su için verilen mücadeleler, su dağıtımındaki adaletsizlik, tarla davaları, zorla yurdundan göç ettirme ve verimsiz topraklara yerleştirme gibi sıkıntılar da mani tarzındaki koşaklara yansımıştır. Örneğin;

Miraplar miner tayğa	<i>Su dağıtıcılar biner taya</i>
Suni yakılar bayğa	<i>Suyu akıtırlar zengine</i>
Kembeğeller su dese	<i>Fakirler su dese</i>
Béşini tikar layğa	<i>Başını sokarlar çamura (Rahman: s. 99)</i>

Bayavanğa aş terdim	<i>Çölde aş topladım</i>
Corisige maş terdim	<i>Düşümde fasülye topladım</i>
Hamanni bérip kerzge	<i>Harmanı verip borca</i>
Éñizlikta baş terdim	<i>Tarlada başak topladım (Rahman: s. 99)</i>

Alvan keldi alamet	<i>Vergi geldi alamet</i>
Çekiveduk nadamet	<i>Çekiverdik eziyet</i>
Kiçikkine yer uçun	<i>Küçücük yer</i>
Bizge boldi kiyamet	<i>Bize oldu kıyamet (Rahman: s. 203)</i>

Yerniñ obdini bayda	<i>Yerin iyisi zenginde</i>
Kembeğolge yer kayda	<i>Fakire yer nerede?</i>
Bay göcam yatar bağda	<i>Zenginler yatar bağda</i>
Kembeğel yatar sayda	<i>Fakir yatar çayda (İsmail: s. 494)</i>

Hunğay yolida tallar	<i>Hunğay yolunda ağaçlar</i>
Şah-şahida marcanlar	<i>Dalları mercan misali</i>
Yollarda capa tartip	<i>Yollarda cefa çekip</i>
Ékip ketti bu canlar	<i>Yok oldu bu canlar (Rahman: s. 203)</i>

Yéni mayur yer bermes	<i>Yeni binbaşı yer vermez</i>
Yol ustini terdurmes	<i>Yol üstünü ektirmez</i>
Başka kattik kün çüşti	<i>Başa kötü gün geldi</i>
Beş holuktin yer tegmes	<i>Beş holuktin* yer değmez (Rahman: s. 203)</i>

* Ho: Altmış dört kilo tohumun ekildiği tarla.

Yoksulluk, ağır vergi yükü, Uygur Türklerine yapılan zulüm ve buna bağlı olarak da halkın zenginlere ve sermaye sahiplerine duyduğu öfke, mani tarzındaki koşaklarda işlenen bir başka konudur. Örneğin;

Bayniñ hotuni Ayşek Bayğa salıdu çuşek Biz bilen nime kari Soğakta muzlisak ölsek	<i>Zenginin karısı Ayşek Zengine yazdı yatak Bize ne yararı var Soğukta buz tutup ölsek</i> (Rahman: s. 105)
Bayniñ kızı Aysare İti bilen avare Kembeğelniñ baliliri Açlıktin kilar nale	<i>Zenginin kızı Aysare Köpeğiyle avare Yoksulun çocukları Açlıktan eder nale</i> (Rahman: s. 105)
Pomişşikte şepket yok Bizler tola dert tarttuk Béşimizdin ketmigen Kamça bilen kulpet dok	<i>Ağada şefkat yok Bizler çok dert çektik Başımızdan gitmeyen Kamçı ile külfet var</i> (İsmail: s. 450)
Buğdayni orup bağlap Kilduk tazılap haman Zalimler bulap ketti Bizge kalğini saman	<i>Buğdayı yerine koyup Yenice hasat ettik Zalimler yağmalayıp gitti Bize kalanı saman</i> (İsmail: s. 450)
Derd boldiya, derd boldi Emgekçiğe derd boldi Emgekçiniñ tapkinini Bay göcamlar yep boldi	<i>Dert oldu ya dert oldu İşçiye dert oldu İşçinin bulduğunu Zenginler yiyip bitirdi</i> (İsmail: s. 450)
İşlidim men, işlidim Bay göcamğa işlidim Yıllar işlep bikarğa Köyük nanni çişlidim	<i>Çalıştım ben çalıştım Zengine çalıştım Yıllarca çalışıp kârsız Yanmış ekmek dişledim</i> (İsmail: s. 45)
Bayniñ kızı Gülsare İtka taşlap avare Yıllıkçılar aç korsak Hudağa kilar nale	<i>Zenginin kızı Gülsare Köpek taşlar avare Yıllıkçılar aç kursak Allah'a yalvarır</i> (İsmail: s. 451)
Asmanğa çikay égiz Bolutka salay kigiz Zalimlarniñ köksige Sançiyemen tömür bégiz	<i>Gökyüzüne yükselip Buluta sererek keçe Zalimlerin göğsüne Saplayacağız demir</i> (İsmail: s. 456)
Okni atti yürekke Kélip tegdi bilekke Ak paşaniñ kilğini Ornap ketti yürekke	<i>Oku attı yüreğe Gelip değdi bileğe Ak padişahın yaptıkları İşledi yüreğimize</i> (İsmail: s. 460)

Uygur Türklerine zulmeden yöneticiler, halkın hafızasında derin izler bırakmıştır. Matitey bunun örneklerinden biridir. Matitey, (Mapuşik), 1911–1923 yılları arasında Kaşkar'da hüküm süren zalim bir

validir. Bu vali, zenginler ve din adamları ile işbirliği yaparak, halka zulmetmiştir. Ancak Matitey'in yerine atanan vali, onu astırmıştır.¹⁵ Bu durum mani tarzındaki koşaklara da yansımıştır:

Matitey atmış yaşta	<i>Matitey altmış yaşında</i>
Koruk saldı tokkuz taşka	<i>Hükmetti dokuz taşa</i>
Matiteyniñ alvañı	<i>Matitey'in vergisi</i>
Bala boldi bu başka	<i>Bela oldu bu başa</i> (Rahman: s.105)

Soho yoli komuşlik	<i>Soho yolu kamışlık</i>
Oğak sélip yok	<i>Orak kullanan yok</i>
On dört yıl şe sorap	<i>On dört yıl şehir sorup</i>
Matiteydek bolğan yok	<i>Matitey gibisi yok</i> (Rahman: s.121)

Matitey tulum çaşkan	<i>Matitey şişman fare</i>
Alvañni tola çaşkan	<i>Vergisi çok fare</i>
Ozini yoğan çağlap	<i>Kendini büyük görüp</i>
Darğa ésilip yatkan	<i>Dar ağacına asılmış</i> (Rahman: s. 121)

Çin baskısına ve zulmüne direnen, onlara karşı mücadele eden kahramanlar için de mani tarzında birçok koşak söylenmiştir. Sadir Palvan, Tömür Helpe, Mayimhan bunlardan bazılarıdır.¹⁶ Örneğin;

Çirik keldi yéyilip	<i>Çirik geldi yayılıp</i>
Sadir atti pétinip	<i>Sadir Pehlivan attı cesaretle</i>
Dalidiki kara taş	<i>Omzundaki kara taş</i>
Cuvamni aldı yépinip	<i>Kaftanı havalandırdı</i> (İsmail: s. 464)

Çirik kaçtı iliğa	<i>Çirik kaçtı yurduna</i>
Étip çüşürdüm béliğa	<i>Atıp düşürdüm beline</i>
Sekrep çüşüp étidim	<i>Fırlayarak bindim üzerine</i>
Neyze tiktim géliğa	<i>Mızrak sapladım boğazına</i> (İsmail: s. 464)

Urumçiniñ yolida	<i>Urumçi'nin yolunda</i>
Atmış yerde bulak bar	<i>Altmış yerde pınar var</i>
Tomurni élip çıksa	<i>Tömür'ü alıp çıksa</i>
Her kunide sorak bar	<i>Her gün sorgu var</i> (Rahman: 123)

Sonuç olarak, halk koşakları Uygur Türklerinin edebî ürünleri içinde en kapsamlı ve yaygın olanıdır. Anonim halk edebiyatı içinde ele alınan halk koşakları, konu bakımından zengindir ve şekil bakımından da farklı özelliklere sahiptir.

Şekil bakımından mani tarzında söylenen Uygur halk koşakları ise, düğünden bayrama, çocuk oyunlarından kış eğlencelerine kadar farklı ortamlarda başta eğlenme olmak üzere çeşitli amaçlarla söylenmektedir.

Mani tarzındaki Uygur halk koşakları, içerik bakımından her türlü konuyu işlemesi; anlam yönünden yoğun; şekil bakımından da kısa olması nedeniyle halk arasında kolayca yayılmış ve halkın çok sevdiği yaygın türlerden biridir. Bu yönüyle mani tarzındaki koşaklar, Uygur Türklerinin kültürel kimliğinin kuşaklar boyu taşınmasında da önemli bir yere sahiptir.

¹⁵ Mehemmet Zunun-Abdukérim Raxman, *age.*, s. 120; Osman İsmail, *age.*, s. 469.

¹⁶ Uçkuncan Ömer, *Uygur Xelq Tarixiy Qoşaqłiri*, Qaşqar Xalq Neşriyati, Qaşqar 1981, s. 22–39.

Kaynaklar

- 📖 Çuvasko-Russkiy Slovar/Çıvaşla-Vırısła Slovar, Moskova 1961.
- 📖 Atalay, Besim, *Divanü Lügat-it Türk Tercemesi*, C. I, (3. Baskı) Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1992.
- 📖 Eliyok, Teyipcan, (Akt. A.Şekür Turan), “Uygurların Düğün Koşmaları Hakkında”, *I. Uluslararası Türk Halk Edebiyatı Semineri (7–9 Mayıs 1983 Eskişehir)*, Yunus Emre Kültür Sanat ve Turizm Vakfı Yayınları, Eskişehir 1983.
- 📖 Gözaydın, Nevzat, “Anonim Halk Şiiri Üzerine”, *Türk Dili Dergisi (Türk Şiiri Özel Sayısı III: Halk Şiiri)*, S. 445–450, Ankara 1989, s. 3–24.
- 📖 İsmail, Osman, *Xelq Ėgiz Edebiyatı Heqqide Omumiy Bayan*, Şincan Xelq Neşriyatı, Ürümçi 1998.
- 📖 *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü*, C. I, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1991.
- 📖 Kaşgarlı, Sultan Mahmut, “Uygur Türklerinde Düğün Koşakları”, *III. Uluslararası Türk Halk Edebiyatı Semineri (7–9 Mayıs 1987 Eskişehir)*, Yunus Emre Kültür Sanat ve Turizm Vakfı Yayınları, Eskişehir 1987.
- 📖 Oğuz, Öcal, *Halk Şiirinde Tür, Şekil ve Makam*, Akçağ Yayınları, Ankara 2001.
- 📖 Ömer, Uçkuncan, *Uygur Xelq Tarixiy Qoşaqıleri*, Qeşqer Xelq Neşriyatı, Qeşqer 1981.
- 📖 -----, *Uygur Xelq Qoşaqçiliri*, Qeşqer Xelq Neşriyatı, Qeşqer 1986.
- 📖 Sakim, Tursunay, “Uygur Halkının Muhabbet Koşakları”, *II. Uluslararası Türk Halk Edebiyatı Semineri (7-9 Mayıs 1985)*, Yunus Emre Kültür Sanat ve Turizm Vakfı Yayınları, Eskişehir 1985.
- 📖 *Uygur Xelq Qoşaqıleri 2*, Şincañ Xelq Neşriyatı, Ürümçi 2006.
- 📖 *Uygur Xelq Ėgiz İcadıyiti*, Almuta 1983.
- 📖 Yıldız, Naciye, “Uygur Halk Edebiyatında Tarihi Koşaklar”, *Prof. Dr. Abdurrahman Güzel'e Armağan*, Ankara 2004.
- 📖 Zunun, Mehemmet - Abdükérim Raxman, *Uygur Xelq Ėgiz Edebiyatınıñ Asasliri*, Ürümçi 1980.